

การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน*

An Analytical Study of Bodhisattvas in Theravada and Mahayana Philosophy

อนุสิทธิ์ ตันโพธิ์, จักรพรรณ วงศ์พรพวัน, พระโสภณพัฒนบัณฑิต และอุทัย กมลศิลป์
Anusit Tonpho, Chakkapan Wongpornpavan, Phra Sophonphattanabundit and Uthai Kamolsil
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
Mahschulalongkornrajavidyalaya, Khon Kaen Campus, Thailand
Corresponding Author, E-mail: tuta3.1love@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาท 2) ศึกษาพระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน และ 3) วิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลชั้นปฐมภูมิจากพระไตรปิฎก และข้อมูลชั้นทุติยภูมิจากตำราวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ข้อมูลเชิงพรรณนาตามหลักอุปนัยวิธี

ผลการวิจัยพบว่า

1. พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทคือผู้บำเพ็ญหลักธรรมสโมธาน 8 และบารมี 10 ให้บริบูรณ์ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการช่วยให้ตนเองพ้นทุกข์และช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ภายหลังในฐานะเป็นอรหันตภูมิ มี 2 ประเภท คือ อนิยตโพธิสัตว์ ผู้ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และนิยตโพธิสัตว์ ผู้ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า จะต้องตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า
2. พระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน คือ ผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ได้แก่ มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 ไม่หวังเพื่อการเข้าถึงอรหันตภาวะเหมือนพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นผู้มีจิตประกอบด้วยพระมหากรุณาในสรรพสัตว์เพื่อให้พ้นทุกข์ทั้งปวง โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการบรรลุพุทธภูมิ
3. ผลการวิเคราะห์พบว่า พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทคือผู้บำเพ็ญหลักธรรมสโมธาน 8 และบารมี 10 ให้บริบูรณ์ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการทำให้ตนเองพ้นทุกข์และยังช่วยให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ได้ด้วย มี 2 ประเภท คือ อนิยตโพธิสัตว์ ผู้ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า จะได้เป็นพระพุทธเจ้า

*ได้รับบทความ: 21 มิถุนายน 2565; แก้ไขบทความ: 19 เมษายน 2566; ตอรับตีพิมพ์: 29 เมษายน 2566

ในอนาคต และนิยตโพธิสัตว์ ผู้ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่าต้องตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ส่วนพระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน คือ ผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ได้แก่ มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการบรรลุพุทธภูมิ เป็นผู้มิจิตประกอบด้วยพระมหากรุณาเพื่อนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์

คำสำคัญ: พระโพธิสัตว์; เถรวาท; มหายาน

Abstract

The objectives of this thesis were: 1) to study Bodhisattvas in Theravada Buddhist philosophy; 2) to study Bodhisattvas in Mahayana philosophy; 3) to analytically study Bodhisattvas in Theravada and Mahayana philosophy. This study was carried out by means of documentary research by studying the primary information from the Tipitaka and secondary information from academic textbooks, documents, and related research. The obtained data were interpreted by descriptive analysis based on the inductive method.

The research results were as follows:

1. The Bodhisattvas in Theravada Buddhist philosophy are those who perfectly practice the Eight Dhammasamodhāna and Ten Pāramī with the ultimate goals of eradication of one's own suffering and helping the others out of suffering as being in the Arahantabhumi, divided into two types: Aniyata-bodhisattvas, not predicted by the Buddha to the Buddha in the future; Niyata-bodhisattvas, prophesied by the Buddha to be the Buddha in the future.

2. Bodhisattvas in Mahayana Philosophy are those who practice the Bodhisattvañāṇa, including the Four Mahāpaṇidhāna and Six Pāramī, without the aim to attain the Arahantship as that of the Bodhisattvas in Theravada Buddhist philosophy. They have great compassion for all beings to liberate themselves from all kinds of suffering and have the ultimate goal of attaining Buddha-Bhumi.

3. Based on analysis results, the Bodhisattvas in Theravada Buddhist philosophy are those who perfectly practice the Eight Dhammasamodhāna and Ten Pāramī with the ultimate goals of making oneself out of suffering and also helping others out of suffering, as being in the Arahantabhumi, divided into two types: Aniyata-bodhisattvas, not predicted by the Buddha to the Buddha in the future; Niyata-bodhisattvas, prophesied by the Buddha to be the Buddha in the future. Bodhisattvas in Mahayana Philosophy are those who

practice the Bodhisattvañāṇa, including the Four Mahāpañidhāna and Six Pāramī, without the aim to attain the Arahantship as that of the Bodhisattvas in Theravada Buddhist philosophy. They have great compassion for all beings to liberate themselves from suffering.

Keywords: Bodhisattvas; Theravada; Mahayana

1. บทนำ

พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ให้ความสำคัญแก่ชีวิตทุกชีวิตที่อุบัติขึ้นในโลกนี้ ชีวิตทุกชีวิตมีธรรมชาติที่เหมือนกัน คือมีความรักสุขเกลียดทุกข์ มีการดิ้นรนเพื่อต่อสู้ตามสัญชาตญาณแห่งความรักชีวิตในยุคที่ประเทศชาติประสบกับปัญหาทางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชาชนภายในประเทศโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทบต่อภาวะทางร่างกายและจิตใจ จนถึงกับตัดสินใจหนีปัญหาด้วยการฆ่าตัวตาย ด้วยภาวะการณ์เช่นนี้จึงทำให้บางคนเอาเปรียบผู้อื่นเห็นแก่ตัวโดยไม่คำนึงถึงสังฆะธรรมในสังคมไทย นับวันจะเพิ่มความรุนแรงมากยิ่งขึ้น เช่น การประทุษร้ายต่อร่างกาย ชีวิตและทรัพย์สินของผู้อื่น เช่น การปล้นจี้ฆ่าเจ้าทรัพย์ การฆ่าข่มขืน การทุจริตฉ้อโกง หลอกลวง ปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อบุคคลและสังคม ส่วนปัญหาประเภทหนึ่ง ที่มีผลกระทบต่อประเทศชาติส่วนรวม คือปัญหา “ทุจริตในวงราชการ” การอำนวยการผลประโยชน์ให้กับคนในกลุ่มของตนเอง การขึ้นราคาสินค้าโดยไม่เป็นธรรม การกักตุนสินค้า การลักลอบค้าขายสิ่งเสพติด การคดโกง เอาเปรียบกันในเรื่องธุรกิจ ปัญหาต่างๆ เหล่านี้เกิดจากการกระทำของบุคคลที่มักง่าย เห็นแก่ตัวเห็นแก่ได้ ไม่มีสังฆะธรรม พุทธศาสนาในประเทศไทย นอกจากนิกายเถรวาท ที่มีสองฝ่าย คือ มหานิกาย ซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิม และมีพระสงฆ์จำนวนมาก ธรรมยุตนิกาย ซึ่งมีพระสงฆ์จำนวนน้อย เพราะเกิดในภายหลัง คือ ยุครัตนโกสินทร์ตอนกลาง แล้วยังมีนิกาย มหายาน ที่มีพระสงฆ์สองฝ่ายเช่นกัน คือ จินนิกาย มีคนไทยเชื้อสายจีนนับถือ และมีจำนวนมาก อานัมนิกาย หรือพระยวน ซึ่งคนไทยเชื้อสายยวนจะนับถือ ทั้งสองนิกายนี้มีวัตรปฏิบัติเหมือนกัน ต่างแต่โครงสร้าง และสำเนียงการสวดมนต์บ้างเท่านั้น พระสงฆ์ทั้งสองนิกายนี้ทางก็เป็นพระสงฆ์มหายาน และมีรากฐานจากพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน พระคัมภีร์เล่มเดียวกัน ซึ่งมีเค้าเงื่อนมาจากเหตุการณ์หลังจากพุทธปรินิพพานได้ 3 เดือน ได้มีการสังคายนาครั้งที่ 1 แล้วจัดระเบียบพระธรรมวินัยเป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกในการจดจำ เรียกว่า พระไตรปิฎก แต่ยังคงใช้วิธีท่องจำ มิได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร การทำสังคายนาได้ทำกันมาหลายครั้ง ด้วยเหตุผลเพียงประการเดียวคือ เกรงว่า “พระธรรมวินัยเสื่อมสูญไปหรือผิดพลาดไปจากเดิม โดยเฉพาะการทำสังคายนาครั้งที่ 5 ได้มีการจารึกพระพุทธรูปจะเป็นลายลักษณ์อักษรบนใบลานด้วยภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาที่ศาสนาทรงใช้แสดงธรรมแก่พุทธสาวกอันเป็นต้นฉบับของพระไตรปิฎกฝ่ายนิกายเถรวาท มีจำนวน 45 เล่ม แบ่งออกเป็นวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และ

อภิธรรมปิฎก รวมเรียกว่า พระไตรปิฎก” (दनัย ไซโยธธา, 2538, หน้า 31)

พุทธศาสนามีนิกายหลักอยู่ 2 นิกาย คือ “เถรวาท” ได้แก่ นิกายที่ยอมรับมติของพระเถระในสังคายนา ครั้งที่ 1 ภายหลังพุทธปรินิพพาน 3 เดือน โดยทั่วไปจะเรียกนิกายนี้ว่า “พุทธศาสนายุคแรก” (Early Buddhism) ส่วนอีกนิกายหนึ่ง คือ นิกาย “มหายาน” ที่พัฒนามาจาก พระภิกษุกลุ่มหนึ่งที่ไม่ยอมรับมติสังคายนาครั้งที่ 1 โดยทั่วไปจะเรียกนิกายนี้ว่า “พุทธศาสนายุคหลัง” (Later Buddhism) แม้ว่าจะต่างนิกาย แต่คำสอนหลักของพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกาย ไม่ว่าจะเป็นอริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท ไตรสิกขา ไตรลักษณ์ และหลักธรรม เป็นต้น ล้วนเป็นคำสอนเดียวกัน แต่การอธิบาย ของมหายานอาจแตกต่างออกไปในบางแง่มุม ทั้งนี้เพราะความเข้าใจแตกต่างกันและด้วยอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นภายหลัง และที่สำคัญคือ มหายานได้ให้ความสำคัญต่ออุดมการณ์พระโพธิสัตว์ (วิทยา ศักยภินันท์, 2552, หน้า 1-14)

หลังจากที่พระองค์ทรงปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์สาวกได้ทำหน้าที่สืบทอดศาสนาเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระองค์ท่ามกลางกระแสความเชื่อที่หลากหลายนั้นต่อมา นอกจากนี้พุทธศาสนาที่เผยแผ่ออกไปยังประเทศอื่นๆ เช่น จีน อินเดีย ญี่ปุ่น ศรีลังกา ก็ต้องเผยแผ่ ตามกลางกระแสความเชื่อหรือลัทธิศาสนาท้องถิ่น (Tribal Religion) ที่มีอยู่เดิมที่นั่นด้วยเช่นกัน เช่น ศาสนาชินโต (Shintoism) ในญี่ปุ่น ศาสนาเต๋า (Taoism) และศาสนาขงจื๊อ (Confucianism) ในจีน เป็นต้น พุทธศาสนาได้เผยแผ่อยู่ในประเทศต่างๆ ท่ามกลางลัทธิและศาสนาต่างๆ เป็นเวลายาวนานได้มีการผสมผสานแนวคิดเพื่อปรับตัวจนเกิดเป็นแนวคิดใหม่ ทฤษฎีใหม่ และหลักการใหม่ จนกระทั่งเกิดเป็นนิกายใหม่ เช่น พุทธศาสนานิกายวัชรยานในทิเบต พุทธศาสนานิกายตันตระ พุทธศาสนานิกายเซ็น พุทธศาสนานิกายโยคจาร พุทธศาสนานิกายสุขาวดี เป็นต้น จากแนวคิดดังกล่าวนี้ทำให้ความเข้าใจเรื่องของพุทธเจ้ามีความแตกต่างกันไปหลายแนวคิด เช่น ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู บางนิกายกล่าวว่า พุทธเจ้าเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ เรียกว่า พุทธอวตาร ทรงอวตารลงมาช่วยเหลือโลกมนุษย์ พุทธศาสนามหายานเชื่อว่าพระพุทธรูปอวตารมาจากพระอาทิพุทธ ไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา พุทธศาสนาเถรวาท เชื่อว่าพระพุทธรูปทรงเป็นมนุษย์ธรรมดาที่บำเพ็ญเหตุ คือ บารมีให้พอเพียงแล้วจึงได้ตรัสรู้ทำเป็นพุทธเจ้า เป็นต้น และเนื่องจากแนวคิดเกี่ยวกับ พุทธเจ้าที่แตกต่างกัน จึงทำให้คำสอนในส่วนที่เป็นแนวทางการสร้างบารมีเพื่อเป็นพระพุทธรูป ก็มีความแตกต่างกันไปด้วย แม้ในหมู่พุทธศาสนิกชนคนไทยเองก็มีความรู้และความเห็นเรื่องพุทธเจ้าและการสร้างบารมีของพระองค์แตกต่างกันด้วย บางคนรู้แค่เพียงว่าทรงเคยบริจาคลูก เมียให้เป็นทาน ตามที่ปรากฏในมหาเวสสันดรชาดก หรือตามที่ได้ฟังจากเทศมหาชาติ บางคนทราบเพียงว่าทรงบำเพ็ญบารมีเพียง 10 ชาติ ตามที่เรารู้จักกันว่า “พระเจ้าสิบชาติ หรือ ทศชาติ” บางคนบอกว่า ทรงบำเพ็ญบารมีมาถึง 500 ชาติ หรือที่รู้จักกันว่า “พระเจ้า 500 ชาติ” บางคนกล่าวว่า ทรงบำเพ็ญบารมีมายาวนานมาก และทำอะไรบ้างในการสร้างบารมี สำหรับพุทธศาสนาในฝ่ายมหายานเองก็มีความเชื่อในเรื่องของพุทธเจ้า โพธิสัตว์แตกต่างกันออกไป เช่น ในกรณีการบูชาพระอมิตาภะพุทธเจ้า เพื่อจะได้ไปเกิดในสุขาวดี พุทธเกษตร หรือการบูชา

เจ้าแม่กวนอิม หรือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ส่วน เพื่อให้พระองค์มาช่วยเหลือ ตลอดถึงประเพณีพิธีกรรม ที่มีอิทธิพลในสังคมไทย เช่น ประเพณีการถือศีลกินเจ พิธีงเด็ก เป็นต้น ซึ่งเนื้อหาของพิธีกรรมเหล่านี้ ล้วนมีรากฐานมาจากคำสอนและความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในฝ่ายมหายานทั้งสิ้น โดยเฉพาะการสวดมนต์ขอพรให้พุทธเจ้า หรือพระโพธิสัตว์มารับดวงวิญญาณไปสู่สุขาวดีพุทธเกษตร และยมบาลในนรกก็เป็นอวตารของพระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ด้วย อีกทั้งยังมีความเชื่อว่ามนุษย์ทุกคนสามารถเป็นพระพุทธเจ้า และมีการสอนให้ศาสนิกชนปฏิบัติธรรมตามพรหมภูมิ นอกจากนี้บางนิกายก็เชื่อว่า ทุกคนมีพุทธภาวะในตัว สามารถตรัสรู้ธรรมได้โดยฉับพลันเมื่อเราเข้าถึงจิตเดิมแท้ หรือที่เรียกว่า พุทธภาวะบ้าง ธรรมกายบ้าง ตถาคตครรรค์บ้าง เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเล็งเห็นว่า ความเข้าใจเรื่อง พุทธภาวะ หรือ คุณลักษณะของพระพุทธเจ้า และการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าของพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะในประเทศไทยยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ หรือ บางคนอาจเข้าใจผิดเพราะมีหลากหลายแนวคิดมาก ทั้งแนวคิดแบบเถรวาทและแบบมหายาน อีกทั้งบางสำนักปฏิบัติธรรมที่อ้างว่าตนเป็นนิกายเถรวาท แต่ก็ได้นำเอาแนวคิดฝ่ายมหายานมาอธิบายประสบการณ์จากการปฏิบัติธรรมของตนด้วย (ไกรฤกษ์ ศิลาคม, 2553, หน้า 118-131)

ดังนั้น จากเหตุผลที่กล่าวมาผู้วิจัยมีความประสงค์ที่จะทำวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน เพื่อหาคำตอบว่า แนวคิด และวิธีปฏิบัติสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์ของพระพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกาย ว่ามีแนวคิดและวิธีปฏิบัติที่เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร และทั้ง 2 นิกายมีเป้าหมายสูงสุดของการเป็นพระโพธิสัตว์อย่างไร งานวิจัยนี้เมื่อสำเร็จแล้วจะให้คำตอบว่าพระโพธิสัตว์ของทั้ง 2 นิกายมีความเหมือนและแตกต่างกันอย่างไร นอกจากนี้งานวิจัยนี้จะเป็นข้อมูลสารสนเทศแก่ผู้สนใจต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาพระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน
3. เพื่อศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การทำวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและปรัชญามหายาน เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร ผู้วิจัยมีวิธีการดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1. ขั้นรวบรวมข้อมูล 1) การรวบรวมข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยฉบับภาษาไทยพุทธศักราช 2539 และพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. 2525 2) การรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสาร ตำรา บทความ ในงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยมุ่งวิจัยในประเด็น

ที่เกี่ยวกับแนวคิด การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและปรัชญามหายานโดยอาศัยข้อมูลดังต่อไปนี้ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยอำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา หอสมุดการมหาวิทยาลัยขอนแก่น และหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาสารคาม เป็นต้น

2. ขั้นตรวจสอบข้อมูล/จัดระเบียบข้อมูล หลังจากที่ได้ศึกษาและรวบรวมข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี รายงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่อง พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน ผู้วิจัยตรวจสอบเนื้อหาว่าได้คำตอบครบถ้วนตามประเด็นที่ต้องการ และผู้วิจัยได้ตรวจสอบความสอดคล้องของเนื้อหาจากแหล่งข้อมูลในลักษณะ 3 เสา ได้แก่ พระไตรปิฎก เอกสารวิชาการ และงานวิจัย ว่ามีความสอดคล้องกันหรือไม่ และตรวจสอบว่าข้อมูลที่มีอยู่เพียงพอต่อการวิเคราะห์และตอบวัตถุประสงค์ได้หรือไม่ จากนั้นจึงนำมาจัดระเบียบข้อมูล และเรียบเรียงข้อมูลตามโครงสร้างเนื้อหาในสารบัญ

3. ขั้นตอนวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ผ่านตรวจสอบความเที่ยงตรงแล้วนำมาศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ และตีความข้อมูลที่รวบรวมมาทั้งหมดตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่กำหนดไว้ จัดความสัมพันธ์ของข้อมูลให้เชื่อมโยงกันรอบด้าน วิเคราะห์ข้อมูลโดยนำข้อมูลเอกสารด้วยวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยการจำแนก จัดประเภทข้อมูล เปรียบเทียบ การตีความ สังเคราะห์เนื้อหา โดยการวิเคราะห์เนื้อหา และการหาข้อสรุปแบบอุปนัย และการพรรณนาวิเคราะห์ เพื่อตอบวัตถุประสงค์และข้อเสนอองค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

4. ขั้นตอนเรียบเรียงข้อมูล หลังจากวิเคราะห์ข้อมูลทั้งหมดแล้ว ผู้วิจัยได้นำข้อมูลมาเรียบเรียงและจัดหมวดหมู่ของข้อมูล จัดลำดับความสำคัญของประเด็นที่วิจัย โดยจำแนกตามประเด็นหลักและประเด็นรองที่มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัยทั้ง 3 ข้อคือ 1) เพื่อศึกษาพระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาท 2) เพื่อศึกษาพระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน และ 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน และให้นำหนักกับประเด็นหลักมากกว่า จากนั้นจึงเรียบเรียงข้อมูลตามที่กำหนดไว้ในสารบัญ

5. ขั้นตอนสรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ เรียบเรียงตามโครงสร้างเนื้อหาและกรอบวัตถุประสงค์ของการวิจัย จากนั้นจึงลงมือเขียนวิจัยในรูปของประโยคความเรียง นำเสนอข้อมูลในลักษณะการพรรณนาความ เนื้อหาบางส่วนนำเสนอในรูปของตารางข้อมูลประกอบผลการวิจัยและการอธิบายความโดยมุ่งตอบประเด็นตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย และนำเสนอข้อค้นพบสำคัญในการวิจัย รวมทั้งการสร้างชุดความรู้ในการวิจัย และนำข้อมูลทั้งหมดมาสรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะตรวจสอบรูปแบบระเบียบวิธีวิจัยให้ถูกต้องตามรูปแบบที่มหาวิทยาลัยกำหนด และสอบป้องกันต่อไป

4. สรุปผลการวิจัย

การทำวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและปรัชญามหายาน เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร มีผลการสรุปตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

1. พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทคือ ผู้บำเพ็ญบารมี 10 ประการ คือ ทานบารมี คือเจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปกรณ์ต่างๆ ศีลบารมี คือความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณา และอุบายโกศลกำกับเนกขัมมบารมี คือการมีจิตคิดออกจากกามและภพ ปัญญาบารมี คือความรู้ ลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษ รายละเอียดของธรรมทั้งหลาย วิริยบารมี คือการขวนขวายที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจ ขันติบารมี คือ การเกิดของจิต ความตั้งใจ ที่จะอดทนต่อ ความผิออันสั่วทั้งหลายกระทำแล้ว สัจจบารมี คือการไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความ อธิฐานบารมี คือการตั้งมั่นสมาทานอย่างไม่หวั่นไหว เมตตาบารมี คือมีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกที่มีหลักธรรม สโมธาน 8 และบารมี 10 เป็นพื้นฐาน การบำเพ็ญบารมีของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานนั้นเป็นไปในสองแนว คือแนวคิดที่ให้คนทุกคนปรารถนาพุทธภูมิด้วยการบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์โดยมีพระบรมโพธิสัตว์เป็นที่พึ่ง และแนวแห่งการอธิบายพุทธธรรมโดยวิธีทางตรรกวิทยาและปรัชญาอันลึกซึ้ง สรุปได้ว่าพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ ผู้บำเพ็ญหลักธรรมสโมธาน 8 และบารมี 10 ให้บริบูรณ์ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือ อรหันตภูมิ มี 2 ประเภท คือ อนิยตโพธิสัตว์ ผู้ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และนิยตโพธิสัตว์ ผู้ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่าจะต้องตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

นอกจากนี้พุทธปรัชญาเถรวาทยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมค่อนข้างเคร่งครัด และมีความเชื่อว่าพระพุทธเจ้ามี 2 กายเท่านั้น คือ กายธรรมดาที่มีความแก่ เจ็บ และตาย เหมือนบุคคลทั่วไป ประกอบขึ้นจากธาตุ 4 หรือขันธ 5 ซึ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น อนัตตา อีกกายหนึ่ง คือ ธรรมกาย ซึ่งหมายถึงพระคุณสมบัติของพระองค์ พุทธศาสนิกนิกาย มหายานได้เพิ่มกายขึ้นอีกกายหนึ่งเรียกว่าสัมโศคกาย เป็นพระกายที่บริสุทธิ์ยั่งยืน ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์เป็นพุทธภาวะที่สมบูรณ์แท้จริง บัดนี้ก็ยังดำรงอยู่ ณ พุทธเกษตร อันรุ่งเรืองยิ่ง ส่วนนิรมาณ กายที่ชาวโลกเห็นนั้นเป็นเพียงมายา ทรงเนรมิตขึ้นเพื่อโปรดชาวโลกให้เห็นธรรมเท่านั้น สัมโศคกายของพระองค์นั้น พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเห็นได้ เป็นต้น

2. พระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน คือ ผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ได้แก่ มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 ไม่หวังเพื่อการเข้าถึงอรหันตภาวะเหมือนพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นผู้มีจิตประกอบด้วยพระมหากรุณาในสรรพสัตว์เพื่อให้พ้นทุกข์ทั้งปวง โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการบรรลุพุทธภูมิ โพธิสัตว์ในปรัชญามหายานแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ พระโพธิสัตว์มีปฏิญญาเพื่อตนเอง และพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญ

บารมีตามปณิธานเพื่อสรรพสัตว์เหล่าอื่น ไม่ได้มุ่งผลเพื่อการตรัสรู้หรือผู้หลุดพ้นจากกิเลสของตนเอง แต่เป็นผู้มุ่งช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้เข้าถึงพุทธภาวะ หรือการตรัสรู้ของสรรพสัตว์มากกว่าตนเอง ดังนั้น พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายานแม้จะมีทางเข้าสู่นิพพานก็ตาม แต่ก็ยังปฏิเสธเพื่อนิพพาน แล้วยินดีเวียนว่ายอยู่ในโลกเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์อย่างไม่เลือกปฏิบัติเพื่อการบำเพ็ญโพธิสัตว์บารมี และยังถือได้ว่าพุทธปรัชญามหายานนั้นได้เชิดชูและรักษาพุทธศาสนาเอาไว้ได้ คนทั่วไปยังได้รับประโยชน์จากพุทธปรัชญามหายานมากมาย พุทธปรัชญามหายานยังสามารถจัดระเบียบทางสังคมให้คนมีศีลธรรมพร้อมกันไปกับการดำเนินชีวิตประจำวัน เพราะพุทธปรัชญามหายานได้รับหัวใจของพระโพธิสัตว์เข้ามาอยู่ในจิตใจของเราด้วยการมีปณิธาน และตั้งความปรารถนาว่า ข้าพเจ้าตั้งความปรารถนาให้สิ่งมีชีวิตทั้งหลายได้เข้าถึงความบริสุทธิ์ และความรู้ การปฏิบัติของข้าพเจ้า ก็เพื่อจะให้เขาเหล่านั้นได้มีความรู้ ข้าพเจ้าไม่แสวงหาความหลุดพ้นจากสังสารวัฏเพื่อตนเอง เพื่อชีวิตทั้งหลาย ข้าพเจ้ายอมทนทุกข์ทรมานทั้งหมดในโลก ในสถานการณ์ที่เลวร้ายทั้งหมดในโลก ตราบจนกระทั่งถึงบานปลายสมัยในอนาคต และเมื่อสิ่งมีชีวิตทั้งหลายเหล่านั้น ข้าพเจ้าจึงได้พยายามสร้างบุญกุศลอยู่อย่างไม่รู้จักจบสิ้น เพราะเหตุว่าเป็นการดีกว่าข้าพเจ้าจะทนทุกข์ทั้งหมดอยู่เพียงคนเดียว และใช้สิ่งที่มีชีวิตต้องตกลงไปในนรกเลย ดังนั้น พระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายานจึงเป็นผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ได้แก่ มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 ไม่หวังเพื่อการเข้าถึงอรหัตตภาวะเหมือนพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นผู้มีจิตประกอบด้วยพระมหากรุณาในสรรพสัตว์เพื่อให้พ้นทุกข์ทั้งปวง โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการบรรลุพุทธภูมิ เป็นต้น

3. ผลการวิเคราะห์ สรุปได้ว่า พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทคือผู้บำเพ็ญหลักธรรมสโมธาน 8 และบารมี 10 ให้บริบูรณ์ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคืออรหัตตภูมิ มี 2 ประเภท คือ อนิยตโพธิสัตว์ ผู้ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และนิยตโพธิสัตว์ ผู้ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า จะต้องตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ส่วนพระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายาน คือ ผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ได้แก่ มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการบรรลุพุทธภูมิ เป็นผู้มีจิตประกอบด้วยพระมหากรุณาเพื่อนำสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ นอกจากนี้ยังมีการบำเพ็ญบารมีที่มีข้อแตกต่างกัน พุทธปรัชญาเถรวาท บำเพ็ญบารมีเพื่อความสมบูรณ์ให้แก่ตนเองก่อนจึงช่วยเหลือสรรพสัตว์ ส่วนพุทธปรัชญามหายานเป็นการบำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้ถึงฝั่งแล้วจึงบำเพ็ญประโยชน์ตนเพื่อเข้าถึงพุทธภูมิ และเมื่อวิเคราะห์เรื่อง ยาน 3 ประการ พบว่า 1) สวากยาน พุทธปรัชญาเถรวาท ถือว่าเป็นยานของพระสาวกที่มุ่งสู่อรหัตตภูมิ ซึ่งรู้แจ้งในอริยสัจ 3 เพื่อข้ามพ้นวัฏสงสารเท่านั้น ส่วนมหายานจึงถือว่า สวากยานเป็นการทำประโยชน์เฉพาะตนในวงแคบและช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปได้น้อย และที่สำคัญ พระสาวกที่จะหลุดพ้นได้จะต้องอาศัยคำชี้แนะสั่งสอนจากพระพุทธเจ้าก่อนเพราะไม่อาจหลุดพ้นได้ด้วยความสามารถของตน 2) ปัจเจกยาน คือ ยานของพระปัจเจกพุทธเจ้า ผู้รู้แจ้งด้วยตนเองแต่ไม่อาจแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่นได้ เพราะมิได้สั่งสมจริตในการโปรดสรรพสัตว์อื่น และ 3) โพธิสัตว์ยาน

คือ ยานของพระโพธิสัตว์ผู้มีน้ำใจกว้างขวาง ประกอบด้วยพระมหากุณาในสรรพสัตว์ ก้าวล่วงอหัตถมุข จึงกล่าวได้ว่า โพธิสัตว์ยานเป็นการสร้างเหตุอันมีพุทธภูมิเป็นผล หรือ กล่าวได้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในนิยามหายานนั้น คือ พระโพธิสัตว์ที่ได้สร้างบารมีมาด้วยการช่วยสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ นอกจากนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทก็ยังมีบทบาทเพื่อให้ความปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับมหายานเพียงแต่รายละเอียดเรื่องปณิธานแตกต่างกันด้วยการอธิบายด้วยภาษา มีรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมค่อนข้างเคร่งครัด และมีความเชื่อว่าพระพุทธเจ้ามี 2 กายเท่านั้น คือ กายธรรมดามีความแก่ เจ็บ และตาย เหมือนบุคคลทั่วไป ประกอบขึ้นจากธาตุ 4 หรือชั้น 5 ซึ่งไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อีกกายหนึ่งคือ ธรรมกาย ซึ่งหมายถึง พระคุณสมบัติของพระองค์ ส่วนพุทธปรัชญามหายานได้เพิ่มกายขึ้นมาอีกกายหนึ่งเรียกว่า สัมโหมคกาย เป็นพระกายที่บริสุทธิ์ยั่งยืน ดำรงอยู่ชั่ว นิรันดร์เป็นพุทธภาวะที่สมบูรณ์แท้จริง และถือว่าสัมโหมคกายนี้ยังดำรงอยู่ ณ แดนพุทธเกษตร อันรุ่งเรืองยิ่ง ส่วนนิรมาณกายที่ชาวโลกเห็นนั้นเป็นเพียงมายา ทรงเนรมิตขึ้นเพื่อโปรดชาวโลกให้เห็นธรรมเท่านั้น

5. อภิปรายผลการวิจัย

ในการทำวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและปรัชญามหายาน ผู้วิจัยได้พบประเด็นที่น่าสนใจหลายประเด็นจึงนำประเด็นเหล่านั้นมาเพื่อการอภิปรายผล ดังนี้

1. พระโพธิสัตว์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท คือ ผู้บำเพ็ญหลักธรรมสโมธาน 8 และบารมี 10 ให้บริบูรณ์ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือ อรหัตตภูมิ มี 2 ประเภท คือ อนิยตโพธิสัตว์ ผู้ไม่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธรูปว่า จะได้เป็นพระพุทธรูปในอนาคต และนิยตโพธิสัตว์ ผู้ที่ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธรูปว่า จะต้องตรัสรู้เป็นพระพุทธรูป ซึ่งสอดคล้องกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (2558) ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระปฐมโพธิกถา สรุปได้ว่า “พระโพธิสัตว์ที่จะบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้น จะต้องบำเพ็ญบารมี 30 ทศ มีอริชฌานบารมี เป็นต้น อุเบกขาบารมีเป็นที่สุด กิริยาที่ทรงสะสมบารมีเพื่อประโยชน์แก่พระโพธิญาณจัดเป็น 3 ประการ คือ บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี เป็นต้น และซึ่งสอดคล้องกับสุมาลี มหณรงค์ชัย (2550, หน้า 23-24) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธศาสนมหายาน สรุปได้ว่า แท้จริงแล้วโพธิจิตหรือพุทธจิตมีที่อยู่ในสรรพสัตว์ เป็นธาตุแห่งความรู้จะบรรลุเป้าหมายสูงสุดได้ก็ต่อเมื่อได้รับการพัฒนาอย่างถูกต้องด้วยกระบวนการศึกษาและการปฏิบัติ ซึ่งแบ่งการพัฒนาเป็นสองระดับ คือ ระดับแรก ตถาคตรรค์เป็นภาวะที่จิตบริสุทธิ์ในระดับปัจเจกบุคคลเป็นส่วนหนึ่งของธรรม (กาย) ระดับที่สอง ตถาคตรรค์ คือ โพธิจิตที่อยู่ในตัวเราแต่อยู่ในสถานะของจิตสากลที่แผ่ซ่านอยู่เป็นนิมิต และตถาคตรรค์นี้จะช่วยพัฒนามนุษย์ให้เป็นพระโพธิสัตว์ในอนาคต

2. พระโพธิสัตว์ในปรัชญามหายานจึงเป็นผู้บำเพ็ญโพธิสัตว์ยาน ได้แก่ มหาปณิธาน 4 และบารมี 6 ไม่หวังเพื่อการเข้าถึงอรหัตตภาวะเหมือนพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นผู้มีจิตประกอบด้วย

พระมหากุณาในสรรพสัตว์เพื่อให้พ้นทุกข์ทั้งปวง โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการบรรลุปุทธภูมิ เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับเสถียร พันธรังสี (2543, หน้า 32) ได้กล่าวไว้ในหนังสือชื่อว่าพุทธศาสนายาน สรุปได้ว่า “พระโพธิสัตว์แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ พระโพธิสัตว์มีปัญญาเพื่อตนเอง และพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีตามปณิธานเพื่อสรรพสัตว์เหล่านี้ เกรวาทสอนให้บุคคลบำเพ็ญบารมีธรรมเพื่อความ เป็นพระอรหันต์ ไม่ใช่เพื่อความเป็นพระโพธิสัตว์ ฝ่ายมหายานให้บุคคลบำเพ็ญบารมีทำเพื่อ ความเป็นพระโพธิสัตว์ พระอรหันต์มุ่งผลเพื่อความตรัสรู้หรือผลแห่งการพ้นจากกิเลสของตนเองส่วนพระโพธิสัตว์มุ่งช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้เข้าถึงพุทธภาวะ หรือการตรัสรู้ของสรรพสัตว์มากกว่า ตนเอง ดังนั้น จึงกล่าวว่า พระโพธิสัตว์ แม้จะมีทางเข้าสู่นิพพานก็ตาม แต่ก็ยังปฏิเสธเพื่อนิพพาน นั้น แล้วยินดีเวียนว่ายอยู่ในโลกเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ไม่เลิกลุกัน และซึ่งสอดคล้องกับสุวิญ รักษัตย์ (2552, หน้า 104) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พุทธศาสนายาน สรุปได้ว่า “พุทธศาสนายานนั้นได้เชิดชูและรักษาพุทธศาสนาเอาไว้ได้ คนทั่วไปยังได้รับประโยชน์จากพุทธศาสนายานมากมาย พุทธศาสนายานยังสามารถจัดระเบียบทางสังคมให้คนมีศีลธรรมพร้อมกันไปกับการดำเนินชีวิตประจำวันของเขา ทั้งนี้เป็นเพราะพุทธศาสนายานได้รับหัวใจของพระโพธิสัตว์เข้ามาอยู่ในจิตใจด้วยการมีปณิธาน และตั้งความปรารถนาเอาไว้ จนเป็นเหตุทำให้ไม่ตกไปสู่อบาย เป็นต้น

3. ข้อเปรียบเทียบในเรื่องการบำเพ็ญบารมีซึ่งพบว่า พุทธปรัชญาเถรวาท จะบำเพ็ญบารมีเพื่อความสมบูรณ์ให้แก่ตนเองก่อนจึงช่วยเหลือสรรพสัตว์ ส่วนพุทธปรัชญามหายานเป็นการบำเพ็ญบารมีเพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้ถึงฝั่งแล้วจึงบำเพ็ญประโยชน์ตนเพื่อเข้าถึงพุทธภูมิ ซึ่งสอดคล้องกับพระมหาสมเจต สมจารี (หลวงกัน) (2561) ได้ทำวิจัยเรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาพบว่า พุทธภาวะปรากฏอยู่ในคุณลักษณะทางกายของมหาบุรุษเท่านั้นเป็นลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากบุคคลทั่วไปเป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีและกุศลกรรมที่พระองค์ได้กระทำไว้ขณะเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติและคุณลักษณะทางจิตที่เกิดขึ้นหลังจากได้ทรงตรัสรู้แล้ว ส่วนในพุทธปรัชญามหายานแนวคิดพุทธภาวะ คือ แนวคิดที่ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้วไม่ได้หายไปไหน แต่ยังอยู่ใน รูปของกายทิพย์ดำรงอยู่ในดินแดนพุทธเกษตรเพื่อคอยช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ แนวคิดเรื่องพุทธภาวะของพุทธปรัชญาเถรวาทมีสภาวะเป็นอนัตตา เพราะอธิบายว่า พุทธภาวะหลังปรินิพพานมีสภาวะว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอันใดปรากฏเหลืออยู่ ส่วนในพุทธปรัชญามหายานนั้นมีสภาวะเป็นอัตตา เพราะอธิบายสนับสนุนความมีอยู่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายหลังจากปรินิพพานแล้วที่จะต้องดำรงอยู่เป็นนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร

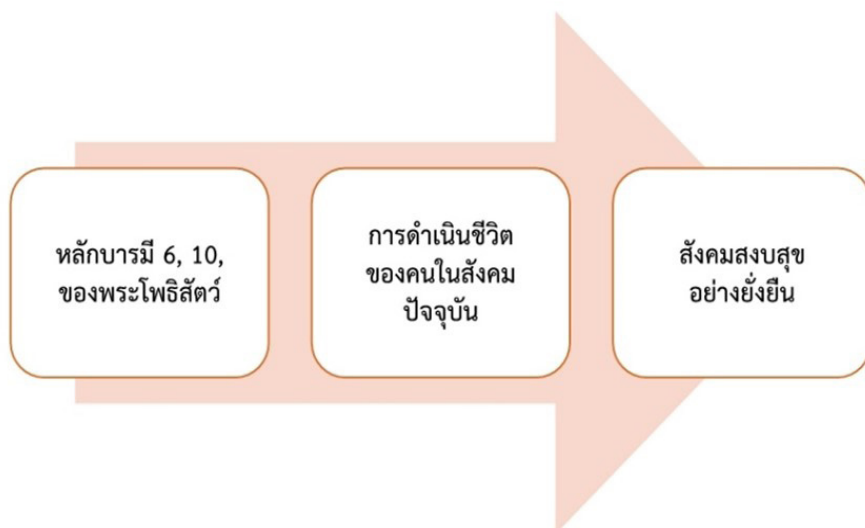
6. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์ พุทธศาสนาเถรวาทกับมหายาน ผู้วิจัยมีข้อจำกัดด้านขอบเขตของการวิจัย จึงขอเสนอเนื้อหาที่น่าสนใจไว้ในการทำวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

1. ควรทำวิจัยเรื่องศึกษาวิเคราะห์หลักบารมี 30 ทศของพระพุทธเจ้าในพุทธศาสนาเถรวาทในมิติทางพุทธปรัชญา
2. ควรทำวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์หลักบารมีธรรมทั้ง 6 ของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาท
3. ควรทำวิจัยเรื่อง การพัฒนาสังคมอุดมคติตามแนวคิดของพระโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

ในการวิจัยเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์พระโพธิสัตว์ในปรัชญาเถรวาทและมหายาน ผู้วิจัยได้องค์ความรู้ว่า การนำแนวคิดเรื่องบำเพ็ญบารมีในพุทธปรัชญามหายาน และเถรวาท มาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตของคนในสังคมปัจจุบัน จะทำให้สังคมมีแต่ความสุขและเป็นสังคมแห่งการพึ่งพาอย่างยั่งยืน สรุปเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- ไกรฤกษ์ ศิลาคม และศิริวรรณ เกษมสานต์กิดาการ. (2553). พุทธภาวะในทัศนะเถรวาทและมหายาน. *วารสารมนุษยศาสตร์*, 17(1), 118-131.
- दनัย ไชโยธธา. (2538). *ลัทธิ ศาสนา และระบบความเชื่อกับประเพณีนิยมในท้องถิ่น*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน). (2561). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- วิทยา ศักยภินันท์. (2552). *อุดมการณ์พระโพธิสัตว์: พุทธจริยศาสตร์เพื่อมหาชน*. *วารสารมนุษยศาสตร์*, 16(1), 1-14.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. (2558). *พระปฐมสมโพธิกถา*. กรุงเทพฯ: กรมศาสนา.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2550). *พุทธศาสนามหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สุวิญ รักสัตย์. (2552). *พุทธศาสนามหายาน*. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดบางกอกบล็อก.
- เสถียร พันธรังสี. (2543). *พุทธศาสนามหายาน*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.